

TOPONIMIK BIRLIKLARNING UMUMIY LINGVISTIK MOHIYATI VA TASNIFI

Usmonova Shaxnoza Yoqubjon qizi

Farg'ona davlat universiteti

Ingliz filologiyasi kafedrası katta o'qituvchisi (PhD)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20759254>

Annotatsiya

Mazkur maqolada toponimik birliklarning lingvistik mohiyati, ularning til tizimidagi o'rni va tasnifiy xususiyatlari ingliz va o'zbek tillari materiali asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Toponimlar nafaqat geografik makonni nomlash vositasi, balki xalq tarixi, madaniyati va dunyoqarashini ifodalovchi lingvomadaniy birliklar sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda toponimik birliklarning struktur-semantik, etimologik va funksional tasnif tamoyillari yoritilgan bo'lib, ingliz va o'zbek toponimik tizimlaridagi o'xshashlik va farqli jihatlar aniqlanadi.

Tayanch so'zlar: toponim, toponimika, onomastika, lingvomadaniyat, struktur-semantik tasnif, etimologiya, mikrotoponim, makrotoponim.

Kirish

Til — xalq tarixining tirik guvohi bo'lib, geografik nomlar — toponimlar — ushbu tarixning eng barqaror va ishonchli izlaridan biri hisoblanadi. Toponimika fani til, tarix, geografiya va etnografiya fanlari chorrahasida joylashgan bo'lib, joy nomlarining kelib chiqishi, taraqqiyoti, semantik tuzilishi va funksional xususiyatlarini o'rganadi. Har bir toponim o'zida ma'lum bir davr, xalq, til va madaniyatning izini saqlaydi, shu sababli toponimik birliklarni tahlil qilish nafaqat tilshunoslik, balki etnolingvistika va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega.

Ingliz va o'zbek tillari toponimik tizimlarining qiyosiy tahlili ikki xalqning geografik makonni idrok etish, nomlash tamoyillari va lingvomenta xususiyatlaridagi o'xshashlik va farqlarni ochib berishga xizmat qiladi. Bunday qiyosiy yondashuv tarjimashunoslik, lingvodidaktika va xalqaro muloqot sohalarida ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

1. Toponim tushunchasining nazariy asoslari

"Toponim" atamasi yunoncha "topos" (joy) va "onyma" (nom) so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, geografik obyektlarning xususiy nomini bildiradi. Tilshunoslikda toponimlar onomastikaning maxsus bo'limi — toponimika doirasida o'rganiladi. Onomastika esa o'z navbatida atoqli otlarning umumiy nazariyasini ishlab chiqadigan tilshunoslik sohasi hisoblanadi.

Rus va sovet tilshunosligi maktabida toponimika nazariyasiga katta hissa qo'shgan olimlar qatorida A.V. Superanskaya, V.A. Nikonov, E.M. Murzayev kabi tadqiqotchilarni ko'rsatish mumkin. Ingliz tilshunosligida esa toponimik tadqiqotlar Kenneth Cameron, Margaret Gelling va Eilert Ekwall kabi olimlarning ishlarida o'z aksini topgan. O'zbek tilshunosligida esa T. Nafasov, Z. Do'simov, S. Qoraev kabi olimlar toponimika sohasida muhim ilmiy ishlarni amalga oshirganlar.

Toponim tushunchasining lingvistik mohiyatini belgilashda uning quyidagi asosiy xususiyatlarini ajratib ko'rsatish lozim: birinchidan, toponim — bu individual nomlash birligi bo'lib, u ma'lum bir geografik obyektga xos bo'ladi; ikkinchidan, toponim semantik jihatdan motivlangan bo'lishi mumkin, ya'ni uning ma'nosi nomlanayotgan obyektning xususiyati, joylashuvi yoki tarixi bilan bog'liq bo'ladi; uchinchidan, toponimlar vaqt o'tishi bilan o'z dastlabki ma'nosini yo'qotishi (desemantizatsiya) mumkin, biroq shaklan saqlanib qoladi.

Toponimning umumiy ot (apellyativ)dan farqli xususiyatlari onomastika nazariyasida alohida e'tiborga olinadi. Umumiy otlar predmetlar sinfini umumlashtirib ifodalasa, toponimlar —

atoqli ot sifatida — yagona, takrorlanmas obyektни individuallashtirib ko'rsatadi. Shu bilan birga, toponimning ma'no tarkibida denotativ ma'no (geografik obyektga ishora) ustun bo'lib, konnotativ va emotsional ma'no qatlamlari ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Biroq ba'zi toponimlar — ayniqsa tarixiy voqealar bilan bog'liq nomlar — kuchli konnotativ yuk tashishi ham mumkin.

Toponimning shakllanish jarayoni — toponimik nominatsiya — murakkab kognitiv-lingvistik hodisa hisoblanadi. Nominatsiya jarayonida til egasi geografik obyektning eng xarakterli belgisini ajratib oladi va shu belgi asosida nom yaratadi. Bu jarayon insoniyatning makonni idrok etish (perceptsiya) xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, turli xalqlarda farqli kognitiv ustuvorliklar mavjudligini ko'rsatadi: ba'zi xalqlarda relyef xususiyatlari, boshqalarida esa o'simlik-hayvonot dunyosi yoki ijtimoiy-tarixiy omillar nomlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan toponimlarning vertikal (diaxronik) va gorizonta (sinxronik) tahlili farqlanadi. Diaxronik tahlil toponimning tarixiy taraqqiyotini, uning shakllan va mazmunan o'zgarishini o'rganadi, sinxronik tahlil esa ma'lum bir davrdagi toponimik tizimning holatini, uning struktur-semantik xususiyatlarini tasvirlaydi. Ushbu ikki yondashuvning uyg'unlashtirilishi toponimik birliklarni har tomonlama va to'liq tahlil qilish imkonini beradi.

2. Toponimik birliklarning tasnif tamoyillari

Toponimik birliklarni tasniflashda tilshunoslikda bir qancha yondashuvlar mavjud. Eng keng tarqalgan tasniflardan biri — geografik obyektning turiga ko'ra amalga oshiriladigan tasnif bo'lib, unga ko'ra toponimlar quyidagi turlarga bo'linadi: ойқонимлар (aholi punktlari nomlari), gidronimlar (suv obyektlari nomlari), oronimlar (relyef shakllari nomlari), drimonimlar (o'rmon va daraxtzorlar nomlari), urbanonimlar (shahar ichidagi obyektlar — ko'cha, maydon nomlari).

Ingliz tilida ham xuddi shunday tasnif tizimi qo'llaniladi: settlement names (ойқонимlarga mos), hydronyms, oronyms va boshqalar. Masalan, London, Oxford, Cambridge kabi nomlar ойқонимlarga, Thames, Severn kabi nomlar gidronimlarga, Pennines, Snowdon kabi nomlar esa oronimlarga misol bo'la oladi. O'zbek tilida esa Toshkent, Samarqand, Buxoro — ойқонимlar, Amudaryo, Sirdaryo — gidronimlar, Zarafshon tog'lari, Chimyon — oronimlarga misol bo'ladi.

Ikkinchi muhim tasnif tamoyili — toponimlarning hajmiy-funksional xususiyatiga asoslanadi. Bunga ko'ra toponimlar makrotoponimlar (yirik geografik obyektlar — qit'a, davlat, viloyat nomlari) va mikrotoponimlar (mahalliy ahamiyatga ega kichik obyektlar — mahalla, ko'cha, buloq, dovon nomlari) ga bo'linadi. Makrotoponimlar rasmiy xaritalarda qayd etilgan, keng jamoatchilikka ma'lum bo'lsa, mikrotoponimlar ko'pincha faqat mahalliy aholi tilida yashaydi va og'zaki shaklda avloddan-avlodga o'tib boradi.

Uchinchi tasnif tamoyili struktur-semantik xususiyatga asoslanadi. Bu yondashuvga ko'ra toponimlar quyidagicha guruhlanadi: tabiat obyektlariga asoslangan toponimlar (relyef, o'simlik va hayvonot olami nomlari bilan bog'liq), antropotoponimlar (shaxs ismi yoki urug'-qabila nomidan kelib chiqqan toponimlar), etnotoponimlar (xalq yoki elat nomidan yasalgan toponimlar) va mavhum-ramziy toponimlar (orzu, niyat, diniy-mifologik tushunchalarni ifodalovchi nomlar).

Ingliz toponimiyasida antropotoponimlarga Washington (shaxs familiyasidan), Victoria (qirolicha nomidan) kabi misollarni keltirish mumkin. O'zbek toponimiyasida esa Amir Temur shahri, Ulug'bek kabi nomlar antropotoponimlarga, Qarluq, O'zbekiston kabi nomlar esa etnotoponimlarga misol bo'la oladi.

To'rtinchi tasnif tamoyili sifatida toponimlarning grammatik-struktur tuzilishiga asoslangan yondashuvni keltirish mumkin. Bunga ko'ra toponimlar sodda (bir o'zakdan iborat: Bo'ka, Kent), qo'shma (ikki yoki undan ortiq o'zakning birikishidan hosil bo'lgan: Qo'qon+shahar emas, balki Oxford kabi tarixiy qo'shilish natijasi) va affiksali (o'zak va affikslar birikmasidan iborat:

Marg'ilon+obod kabi) toponimlarga bo'linadi. Ayrim tilshunoslar bunga to'rtinchi tur sifatida toponimik birikmalar (so'z birikmasi shaklidagi toponimlar: Farg'ona vodiysi, Lake District)ni ham qo'shadilar.

Yana bir muhim tasnif mezon — toponimning kelib chiqish (genetik) manbasiga asoslangan tasnifdir. Bu yondashuvga ko'ra toponimlar mahalliy til negizida shakllangan (avtohton) va boshqa tildan o'zlashtirilgan (allogen) toponimlarga bo'linadi. Masalan, ingliz toponimiyasida kelt tilidan o'zlashgan London, Thames kabi nomlar allogen toponimlarga, anglosaks davrida shakllangan -ton, -ham qo'shimchali nomlar esa nisbatan avtohton qatlamga kiradi. O'zbek toponimiyasida ham xuddi shunday holat kuzatiladi: sof turkiy negizli nomlar bilan birga forsiy-tojik (Andijon — "qaymoq shahri") va arab (Mirzacho'l kabi aralash) negizli toponimlar mavjud.

3. Ingliz va o'zbek tillari toponimik tizimlarining qiyosiy jihatlar

Ingliz va o'zbek toponimik tizimlarini qiyosiy o'rganish ikki tilning tipologik xususiyatlaridan kelib chiqadigan farqlarni ham, umumbashariy nomlash tamoyillariga xos o'xshashliklarni ham ochib beradi. Struktur jihatdan ingliz toponimlari ko'pincha qo'shma so'z shaklida (Oxford — "ox" + "ford", ho'kiz kechib o'tadigan joy) yoki affiksatsiya orqali (-ton, -ham, -ford, -wich kabi qadimgi affikslar yordamida) yasalanadi. O'zbek tilida esa toponimlar ko'pincha izofa konstruksiyasi (Farg'ona vodiysi, Zarafshon vohasi) yoki affiksatsiya (-obod, -kent, -qishloq kabi qo'shimchalar) orqali shakllanadi.

Semantik jihatdan har ikki tilda ham toponimlarning katta qismi tabiiy-geografik xususiyatlarni aks ettiradi. Masalan, ingliz tilidagi "-ford" (kechuv), "-bridge" (ko'pri), "-hill" (tepalik) kabi komponentlar relyef xususiyatini bildirsa, o'zbek tilidagi "-tepa", "-soy", "-buloq" kabi komponentlar ham xuddi shunday vazifani bajaradi. Bu o'xshashlik insoniyatning geografik makonni nomlashda tabiat bilan bog'liq universal kognitiv tamoyillarga amal qilishidan dalolat beradi.

Farqli jihatlariga kelsak, ingliz toponimiyasida tarixiy qatlamlilik (kelt, lotin, anglosaks, skandinaviya va norman qatlamlari) yaqqol namoyon bo'ladi, bu esa Britaniya orollarining murakkab etnik tarixi bilan bog'liq. O'zbek toponimiyasida esa turkiy, forsiy-tojik va arab tillari ta'siri ostida shakllangan qatlamlar mavjud bo'lib, bu Markaziy Osiyo mintaqasining ko'p millatli va ko'p madaniyatli tarixini aks ettiradi. Shuningdek, o'zbek toponimiyasida sovet davri mafkurasiga xos toponimlar (masalan, kolxoz va sovxoz nomlari) alohida tarixiy qatlam sifatida ajralib turadi, ingliz toponimiyasida bunga to'g'ridan-to'g'ri mos keladigan hodisa kuzatilmaydi.

Tarjima nuqtai nazaridan toponimlarning o'ziga xos xususiyati — ular, qoida tariqasida, transliteratsiya yoki transkripsiya yo'li bilan boshqa tilga o'tkaziladi, semantik tarjima qilinmaydi. Biroq tarkibida tarjima qilinadigan komponentlar mavjud bo'lgan toponimlar (masalan, New York — "Yangi York" emas, balki transliteratsiya orqali "Nyu-York") alohida tarjimashunoslik muammosini keltirib chiqaradi.

Fonetik-grafik moslashtirish masalasi ham ingliz-o'zbek toponimik aloqalarida muhim o'rin tutadi. Ingliz tilidagi toponimlarni o'zbek tiliga o'tkazishda ingliz tovush tizimidagi fonemalarning o'zbek tilida mos kelmaydigan unsurlari (masalan, [θ], [ð], [w] kabi tovushlar) maxsus transliteratsiya qoidalari asosida ifodalanadi. Bu jarayonda xalqaro toponimik standartlar (BGN/PCGN, ISO 9 kabi) va milliy transliteratsiya tizimlari o'rtasidagi nomuvofiqliklar amaliy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin, bu esa toponimik tarjima sohasida standartlashtirish ishlarining davom etishini taqozo etadi.

Sintaktik jihatdan ham ikki til toponimik tizimi o'rtasida farqlar kuzatiladi. Ingliz tilida toponimik birikmalar odatda aniqlovchi+aniqlanmish tartibida tuziladi (New England, North

Carolina), bu inglizcha so'z tartibining umumiy qoidasiga mos keladi. O'zbek tilida esa toponimik birlikmalar ko'pincha izofa konstruksiyasi orqali (Farg'ona vodiysi, Qashqadaryo viloyati) yoki aniqlovchi+aniqlanmish tartibida (Yangi Marg'ilon — tarixiy nom) shakllanadi. Bunday sintaktik farqlar ikki tilning umumiy grammatik tipologiyasidan kelib chiqadi: ingliz tili — analitik, o'zbek tili — agglyutinativ til hisoblanadi.

4. Toponimik birliklarning lingvomadaniy ahamiyati

Toponimlar shunchaki nomlash vositasi bo'lib qolmay, balki xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini saqlovchi "til yodgorliklari" sifatida ham xizmat qiladi. Har bir toponim ortida ma'lum bir voqea, an'ana, afsona yoki tarixiy shaxs haqidagi ma'lumot yashiringan bo'lishi mumkin. Shu sababli toponimlarni o'rganish faqat tilshunoslik doirasida emas, balki kengroq lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan ham olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Zamonaviy davrda toponimlarning yana bir muhim funksiyasi — milliy o'ziga xoslikni saqlash va mustahkamlash vazifasidir. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda ko'plab geografik obyektlarga tarixiy-milliy nomlarning qaytarilishi (masalan, sovet davrida o'zgartirilgan nomlarning asl shakliga qaytarilishi) toponimikaning ushbu ijtimoiy-mafkuraviy funksiyasini yaqqol namoyon etadi.

Toponimlarning kognitiv-lingvistik tahlili ularning til egalari ongida shakllangan "makon obrazi" bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Har bir xalq o'z yashash makonini o'ziga xos tarzda kontseptuallashtiradi, va bu kontseptuallashtirish toponimlarda o'z aksini topadi. Masalan, ingliz toponimiyasida dengiz va port shaharlariga oid nomlarning ko'pligi (Portsmouth, Liverpool, Southampton) Britaniyaning orol davlati va dengizchilik an'analari bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek toponimiyasida vodi, dasht, vohaga oid nomlarning ustunligi (Farg'ona vodiysi, Mirzacho'l, Buxoro vohasi) Markaziy Osiyoning quruqlik iqlimi va dehqonchilik madaniyatini aks ettiradi.

Shuningdek, toponimlar lingvodidaktik nuqtai nazardan ham qiziqarli material hisoblanadi. Chet tilini o'rganuvchilar uchun toponimik birliklarning struktur-semantik xususiyatlarini bilish nafaqat lug'at boyligini oshiradi, balki o'rganilayotgan til xalqining tarixi, madaniyati va dunyoqarashi haqida ham chuqur tasavvur beradi. Shu sababli chet tili o'qitish metodikasida toponimik materialdan foydalanish alohida samarali yo'nalish sifatida e'tirof etilmoqda.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, toponimik birliklar tilning leksik tizimida alohida o'rin tutuvchi, struktur-semantik jihatdan murakkab va lingvomadaniy ahamiyatga ega til birliklaridir. Ingliz va o'zbek tillari toponimik tizimlarini qiyosiy tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ikki tilning toponimik nomlash tamoyillarida ham universal o'xshashliklar (tabiiy-geografik xususiyatlarga asoslangan nomlash), ham milliy-madaniy o'ziga xosliklar (tarixiy qatlamlilik, struktur yasallish usullari) mavjud. Toponimik birliklarning ushbu xususiyatlarini chuqur o'rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy tarjimashunoslik, geografiya va madaniyatshunoslik sohalari uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kelajakda bu yo'nalishdagi tadqiqotlarni kengaytirish, xususan, raqamli kartografiya va korpus tilshunosligi vositalaridan foydalanib, toponimik birliklarning katta hajmdagi tilshunoslik tahlilini amalga oshirish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Superanskaya A.V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. — Moskva: Nauka, 1973. — 366 s.
2. Nikonov V.A. Vvedenie v toponimiku. — Moskva: Nauka, 1965. — 179 s.
3. Murzayev E.M. Ocherki toponimiki. — Moskva: Mysl, 1974. — 382 s.

4. Ekwall E. The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names. — Oxford: Clarendon Press, 1960. — 546 p.
5. Gelling M. Place-Names in the Landscape. — London: J.M. Dent, 1984. — 320 p.
6. Cameron K. English Place-Names. — London: B.T. Batsford, 1996. — 230 p.
7. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. — Toshkent: Mehnat, 1988. — 286 b.
8. Qoraev S. O'zbekiston viloyatlari toponimlari. — Toshkent: O'zbekiston, 1996. — 205 b.
9. Do'simov Z. O'zbek tili toponimikasi. — Toshkent: Fan, 1985. — 168 b.